

dr hab. Magdalena Kozera-Kowalska, prof. UPP

Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu
e-mail: magdalena.kozera@up.poznan.pl
<https://orcid.org/0000-0002-9245-0548>

dr inż. Jarosław Uglis

Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu
e-mail: jaroslaw.uglis@up.poznan.pl
<https://orcid.org/0000-0001-6653-2745>

dr Anna Jęczmyk

Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu
e-mail: anna.jeczmyk@up.poznan.pl
<https://orcid.org/0000-0001-7863-2217>

Postrzeganie problemów ochrony środowiska na poziomie lokalnym – studium przypadku kobiet wiejskich

PERCEPTION OF ENVIRONMENTAL PROBLEMS AT THE LOCAL LEVEL
– A CASE STUDY OF RURAL WOMEN

Summary

The article presents the results of a pilot study on the attitudes of women toward the state and protection of the environment locally. Attention was focused on a specific group of respondents, i.e. women taking active measures for socio-economic development in their place of residence. The main objective of the study was to assess the state of environmental protection of the environment at the local level, the awareness of the concerns in this regard and the activities undertaken individually or in cooperation with local government and NGOs. Based on literature review, the concept and importance of environmental protection was discussed especially in the context of its role as a place to live and spend time at the local level. It was found that women's activity in the areas studied is significant and varied across macro-regions, which was related to the overall state of the environment natural environment.

Keywords: environmental protection; local activities; women's environmental activism; local needs for environmental support

Streszczenie

W artykule zaprezentowano wyniki badań o charakterze pilotażowym dotyczące postaw kobiet wobec stanu oraz ochrony środowiska naturalnego w ujęciu lokalnym. Uwagę skoncentrowano na specyficznej grupie respondentów, tj. na kobietach podejmujących aktywne działania na rzecz rozwoju społeczno-ekonomicznego w swoim miejscu zamieszkania. Celem głównym badań była ocena stanu ochrony środowiska na poziomie lokalnym, świadomości kobiet w tym zakresie oraz działań podejmowanych indywidualnie lub przy współpracy z samorządem lokalnym i organizacjami pozarządowymi. Bazując na przeglądzie literatury, omówiono pojęcie i znaczenie ochrony środowiska naturalnego, zwłaszcza w kontekście jego roli jako miejsca życia i spędzania czasu na poziomie lokalnym. Ustalono, że aktywność kobiet w badanych obszarach jest znaczna i zróżnicowana w przekroju makroregionów, co pozostawało w związku z ogólnym stanem środowiska naturalnego.

Słowa kluczowe: ochrona środowiska; działania lokalne; aktywność kobiet w zakresie ochrony środowiska; potrzeby lokalne w zakresie wsparcia ochrony środowiska

Wstęp

Ochrona środowiska naturalnego i przyrody to temat bardzo dobrze znany i nośny społecznie, propagowany zarówno w sferze edukacyjnej, jak i praktycznej, jednak wciąż nie przez wszystkich uświadamiany i realizowany. Dotyczy to zwłaszcza rozumienia przyczyn powstawania zagrożeń dla środowiska, ich często jednostkowych (indywidualnych) źródeł, a także propagowania zachowań określanych jako prośrodowiskowe. Kwestie te opisano szeroko w literaturze sposób kompleksowy i przez pryzmat poszczególnych dziedzin nauk humanistycznych, inżynieryjno-technicznych, nauk o ziemi czy też nauk społecznych¹. Prowadzono także badania postaw w tym zakresie z uwzględnieniem zarówno miejsca pochodzenia badanych (region zamieszkania), statusu społecznego (studenci,

1 M. Takala, *Environmental Awareness and Human Activity*, „International Journal of Psychology”, 26 (1991), no. 5, s. 585-597, <https://doi.org/10.1080/00207599108247146>; W. Bołoz, *Aksjologiczne podstawy integralnej ochrony środowiska przyrodniczego i ludzkiego*, „Studia Ecologiae et Bioethicae”, 4 (2006), s. 113-120; H. Popiel, M. Koziara, *Zagrożenia dla środowiska naturalnego w związku z prowadzeniem działalności gospodarczej*, „Nowoczesne Systemy Zarządzania”, 7 (2012), nr 1, s. 29-46, <https://doi.org/10.5604/18969380.1159223>; B. Kaczmarczyk, *Współczesny wymiar zagrożeń naturalnych*, „Kultura Bezpieczeństwa. Nauka – Praktyka – Refleksje”, 2014, nr 15, s. 113-124; S.S Myers, J.A. Patz, *Emerging Threats to Human Health from Global Environmental Change*, „Annual Review of Environment and Resources”, 34 (2009), no. 1, s. 223-252, <https://doi.org/10.1146/annurev.enviro.033108.102650>.

radni, osoby starsze itd.), płci, skuteczności podejmowanych działań, postaw psychologicznych czy też konsumenckich².

W artykule uwagę skoncentrowano na relatywnie małym wycinku badań nawiązującym do społeczno-ekonomicznych uwarunkowań ochrony przyrody na poziomie lokalnym, co więcej – analizowanym z poziomu jednej, specyficznej grupy społecznej, tj. kobiet podejmujących aktywność społeczną i ekonomiczną na obszarach wiejskich.

Celem artykułu jest ocena stanu ochrony środowiska na poziomie lokalnym z punktu widzenia kobiet, przede wszystkim świadomości pań w tym zakresie, rodzajów podejmowanych działań oraz organizacji je wspierających.

Realizując tak zdefiniowany cel, przedstawiono sposoby definiowania pojęcia ochrony środowiska, przyczyn jego degradacji, a także współczesne podejścia do radzenia sobie z kwestiami zagrożeń ekologicznych. Omówiono także rolę kobiet jako grupy społecznej bardzo często podejmującej inicjatywę w zakresie ochrony środowiska naturalnego oraz ich postawy w tym zakresie.

1. Materiał i metoda

W badaniu wykorzystano kwestionariusz ankiety badań pilotażowych przygotowany na potrzeby realizacji projektu Fundacji Roll-na oraz Our Common Home, którego celem było zainicjowanie wsparcia dla inicjatyw prośrodowiskowych na obszarach wiejskich³. Z uwagi na fakt, iż zamierzoną grupą badawczą były kobiety mieszkające na terenach wiejskich, zdecydowano się na dobór celowy. Badaniami objęto uczestniczki programu „Zakorzenione” – liderki dla środowiska, które otrzymały link do przygotowanego kwestionariusza ankiety. Udział w badaniu był dobrowolny i anonimowy. Dodatkowo

-
- 2 R.F. Manzanal, L.M. Rodríguez Barreiro, M. Casal Jiménez, *Relationship between Ecology Fieldwork and Student Attitudes Toward Environmental Protection*, „Journal of Research in Science Teaching”, 36 (1999), no. 4, s. 431-453; J.H. Momsen, *Gender Differences in Environmental Concern and Perception*, „The Journal of Geography”, 99 (2000), no. 2, s. 47-56; K. Komorowska, *Świadomość ekologiczna górali podhalańskich a ich postawy wobec Tatrzańskiego Parku Narodowego*, „Studia Regionalne i Lokalne”, 2000, nr 4, s. 133-151; Z. Golan, *Postawy psychologiczne wobec ochrony środowiska*, „Studia Ecologiae et Bioethicae”, 2 (2004), nr 1, s. 729-733; B. Zarwanińska-Madura, *Wybrane aspekty ochrony środowiska a postawy konsumentów*, „Marketing i Zarządzanie”, 32 (2013), s. 287-297; A. Lemańska, *Postawa człowieka wobec przyrody a skuteczność ochrony środowiska*, „Teologia i Moralność”, 11 (2016), nr 1 (19), s. 7-16; S.A. Dhenge, S.N. Ghadge, M.C. Ahire i in., *Gender Attitude Towards Environmental Protection. A Comparative Survey During COVID-19 Lockdown Situation*, „Environment, Development and Sustainability”, 24 (2022), no. 12, s. 13841-13886, <https://doi.org/10.1007/s10668-021-02015-6>.
 - 3 Poklosiem tych działań jest program „Zakorzenione”, <https://nawzajem.pl/zakorzenione/>.

poproszono uczestniczki programu o przekazanie linku do kwestionariusza innym mieszkańcom obszarów wiejskich, wykorzystano tym samym metodę kuli śnieżnej.

Kwestionariusz zawierał pytania związane z opinią badanych dotyczącą aktualnego stanu środowiska naturalnego w miejscu zamieszkania, dostrzeganiem zmian w środowisku naturalnym, osób lub instytucji prowadzących działania na rzecz ochrony tego środowiska, a także ocen działań i potrzeb w zakresie ich rozwoju. Ponadto respondentki zostały zapytane o zamiar podejmowania lub kontynuowania działań w badanym obszarze oraz o przynależność do organizacji działających na rzecz aktywizacji społeczno-ekonomicznej w miejscach zamieszkania. Wyniki analizy przeprowadzonej na potrzeby opracowania przedstawiono w formie opisowej, tabelarycznej oraz graficznej.

2. Ochrona środowiska

Najbardziej ogólnym i znanym opisem środowiska jest sformułowanie: „wszystko, co otacza człowieka”. Zgodnie z szerszą definicją środowisko to złożony zestaw warunków fizycznych, geograficznych, biologicznych, społecznych, kulturowych i politycznych, otaczających jednostkę lub organizm, który ostatecznie determinuje jego formę i charakter jego przetrwania⁴. Rosnący konsumpcjonizm stale rozwijającej się cywilizacji przyczynił się do degradacji środowiska przyrodniczego. Powszechnie uważa się, że obecny kryzys ekologiczny stanowi trzeci – po zachowaniu pokoju i zapewnieniu żywności – główny problem wymagający rozwiązania przez społeczność światową⁵.

Należy również podkreślić, że środowisko oprócz wymiaru przyrodniczego ma też swój sens humanistyczno-społeczny, co w uproszczeniu oznacza, że człowiek, podobnie jak każdy organizm, żyje w określonym środowisku i nie może się bez niego obyć⁶. Z tego powodu człowiek powinien zapobiegać niepożądanym zmianom w ekosystemach i ich częściach składowych, podejmując się jego ochrony.

Początkowo pojęcie ochrony środowiska było ograniczane tylko do ochrony naturalnego środowiska człowieka, z czasem zostało rozszerzone. Współcześnie do środowiska życia człowieka, wymagającego ochrony, zalicza się już nie tylko glebę, wodę i powietrze, ale także warunki mieszkaniowe, kulturalne i socjalne, tj. ogół okoliczności

4 R. Steele, *Environmental Protection*, Bangkok 2010 (Reorienting Teacher Education to Address Sustainable Development. Guidelines and Tools), s. 2.

5 M. Kopczewski, *Kształtowanie świadomości ekologicznej – formą edukacji na rzecz bezpieczeństwa*, „Przegląd Naukowo-Metodyczny. Edukacja dla Bezpieczeństwa”, 2011, nr 4, s. 89.

6 M. Ciszek, *Środowisko człowieka i jego bezpieczeństwo. Zarys koncepcji bezpieczeństwa środowiskowego (ekologiczno-zdrowotnego) (w kręgu interdyscyplinarnej filozofii postrzegania środowiska)*, „Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne Humanum”, 2019, nr 32 (1), s. 3-8.

umożliwiających jednostce i społeczeństwu życie na określonym poziomie⁷. Natomiast ochrona środowiska to zespół takich działań i zachowań jednostek, organów i państw, które zmierzają do zapewnienia obecnym i przyszłym pokoleniom korzystnych warunków życia oraz realizację ich prawa do korzystania z zasobów środowiska i zachowania jego wartości, a zwłaszcza zachowania lub przywrócenia równowagi przyrodniczej⁸.

Sama czynność ochrony jest zdefiniowana jako podjęcie lub zaniechanie działań umożliwiających zachowanie lub przywracanie równowagi przyrodniczej, a w szczególności na:

- racjonalnym kształtowaniu środowiska i gospodarowaniu zasobami środowiska zgodnie z zasadą zrównoważonego rozwoju;
- przeciwdziałaniu zanieczyszczeniom;
- przywracaniu elementów przyrodniczych do stanu właściwego.

Zatem celem ochrony środowiska jest nie tylko reagowanie na istniejące już zjawiska, ale poprzez kreowanie nowej rzeczywistości, w tym również przeciwdziałanie przyszłym, potencjalnym zagrożeniom, którym są wszelkie procesy mogące spowodować degradację co najmniej jednego z elementów środowiska⁹.

Problemy ochrony środowiska naturalnego dotyczą współcześnie wszystkich krajów na świecie z różnym nasileniem. Polska nie jest odosobniona w tym zakresie. Od urynkowienia gospodarki do dziś w kraju dokonał się duży postęp zarówno w dostrzeganiu roli środowiska dla życia oraz zdrowia człowieka, jak i w zakresie jego ochrony. Ma to związek m.in. z ograniczeniem zależności wzrostu gospodarczego od presji na środowisko. Jednak dalsze zmniejszenie wykorzystania zasobów oraz redukcja emisji substancji i energii do środowiska wciąż stanowi wyzwanie w procesie wdrażania zasad zrównoważonego rozwoju w gospodarce oraz wzmacnianiu trendów profektywnościowych¹⁰.

Z punkt widzenia środowiska jako miejsca życia człowieka zagrożenia to wszelkie procesy mogące spowodować degradację co najmniej jednego z jego środowiska. Kojarzone są one z kataklizmami naturalnymi, np. trzęsienia ziemi, tsunami, czy antropogenicznymi, tj. awarie przemysłowe, zanieczyszczenia określonymi substancjami itp.¹¹ Należy jednak zaznaczyć, że dużą rolę w tym aspekcie odgrywają działania człowieka. Wśród nich wymienia się przemysł bazujący na surowcach naturalnych (hutnictwo, górnictwo oraz przemysł elektroenergetyczny i cementowy), a także współczesne, uprzemysłowione

7 A. Jakubowska, *Ochrona środowiska – aspekty prawne zagadnienia*, „Mazowsze. Studia Regionalne”, 2008, nr 1, s. 110.

8 G. Grabowska, *Europejskie prawo środowiska*, Warszawa 2001, s. 21.

9 K. Prandecki, M. Sadowski, *Międzynarodowa ewolucja ochrony środowiska*, Warszawa 2010, s. 12.

10 GUS, *Ochrona środowiska 2022*, Warszawa 2022, s. 11, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/srodowisko-energia/srodowisko/ochrona-srodowiska-2022,1,23.html> [dostęp: 1.06.2024].

11 K. Prandecki, M. Sadowski, *Międzynarodowa ewolucja ochrony środowiska*, s. 12.

rolnictwo (stosowanie nawozów sztucznych, chemicznych środków ochrony roślin czy też koncentracja chowu zwierząt). Podobnie niekorzystny wpływ na środowisko mają procesy urbanizacji, rozwój komunikacji oraz masowa i nieorganizowana turystyka¹². Aby tym niekorzystnym wpływom zapobiegać i przeciwdziałać, podejmowane są działania m.in. na rzecz ochrony przed hałasem i wibracjami, odpadami, promieniowaniem, substancjami chemicznymi oraz przed nadzwyczajnymi zagrożeniami wywołanymi działalnością inwestycyjną, produkcyjną lub techniczną człowieka¹³. Z punktu widzenia codziennego życia i funkcjonowania człowieka równie istotne są jednak działania podejmowane indywidualnie oraz lokalnie, co stanowi przedmiot dalszych analiz.

3. Lokalny wymiar świadomości ekologicznej

Cechą charakterystyczną nowego etapu rozwoju społeczeństwa jest kształtowanie świadomości ekologicznej, która polega na zdobyciu wiedzy i zrozumieniu zagrożeń antropogennych, wzajemnych relacji między człowiekiem a przyrodą, a przede wszystkim na podejmowaniu działań i współuczestniczeniu w ochronie środowiska naturalnego¹⁴. Świadomość ekologiczna jest rozumiana jako stosunek człowieka do środowiska przyrodniczego poszerzony o zespół informacji i przekonań na jego temat, a także system wartości, jakim dana osoba kieruje się wobec środowiska w swoim postępowaniu¹⁵. Świadomość ekologiczna funkcjonuje w dwóch zasadniczych sferach:

- 1) opisowo-technicznej, która obejmuje całokształt wiedzy o zjawiskach i procesach zachodzących w ekosystemach oraz wyobraźnię ekologiczną, stanowiącą swoistą umiejętność przewidywania następstw podejmowanych działań;
- 2) aksjologiczno-normatywnej, która określa przekonania aksjologiczne, związane z nimi normy i wzory postępowania, poczucie moralnej odpowiedzialności za biosferę oraz nastawienia emocjonalne; ta sfera nawiązuje do biocentrycznie zorientowanego systemu wartości i uwzględnia normy etyki ekologicznej, na których opiera się tzw. sumienie ekologiczne¹⁶.

12 H. Popiel, M. Koziara, *Zagrożenia dla środowiska naturalnego w związku z prowadzeniem działalności gospodarczej*, s. 30.

13 A. Jakubowska, *Ochrona środowiska – aspekty prawne zagadnienia*, s. 110.

14 J. Krupa, A. Mantaj, P. Koszelnik, *Wybrane aspekty problematyki ochrony środowiska w ocenie respondentów*, „Czasopismo Inżynierii Lądowej, Środowiska i Architektury”, 34 (2017), z. 64, s. 123, <https://doi.org/10.7862/rb.2017.235>.

15 D. Kielczewski, *Ekologia społeczna*, wyd. 2 zm., Białystok 2001, s. 163.

16 I. Paśko, *O świadomości ekologicznej*, w: *Z teorii i praktyki edukacji dziecka. Inspiracje dla nauczycieli przedszkoli i klas I-III szkoły podstawowej*, red. K. Gąsiorek, Kraków 2011, s. 133.

Ponadto na świadomość ekologiczną składają się: wiedza, umiejętność dostrzegania problemów środowiskowych oraz kompetencje społeczne¹⁷. Kształtuje się ona w trakcie złożonego procesu pod wpływem ogólnie przyjętych (zmieniających się) norm społecznych, informacji w środkach masowego przekazu, formalnej i nieformalnej edukacji ekologicznej, działań państwa czy pod wpływem wykorzystywanych przez państwo tzw. instrumentów społecznego oddziaływania.

Proces kształtowania świadomości ekologicznej zależy także od miejsca zamieszkania¹⁸. Trzeba również zwrócić uwagę na ścisłą zależność między zainteresowaniem problemami ochrony środowiska a poziomem wykształcenia¹⁹. Jednak kluczowym bodźcem motywującym do kształtowania się postaw proekologicznych jest zagrożenie zaspokojenia potrzeb. Można je określić jako:

- poczucie moralnej odpowiedzialności za jakość otaczającego środowiska przyrodniczego i społecznego;
- gotowość uczestnictwa w działaniach zmierzających do ochrony i ulepszania otaczającego środowiska;
- afirmacja uznanych przez innych racji i wartości dotyczących działań człowieka w środowisku²⁰.

Postawy proekologiczne Polaków zaczęły kształtować się już w latach 70. i 80. XX wieku, w sytuacji wyraźnie zarysowującego się kryzysu ekologicznego²¹. Wówczas też pojawiły się pierwsze inicjatywy zmierzające do ograniczania szkodliwego wpływu działalności ludzkiej na środowisko oraz budowania zrębów świadomości ekologicznej. O głębokości przemian w tym zakresie mogą świadczyć oddolne aktywności społeczne w inicjatywy na rzecz ochrony środowiska naturalnego, tym intensywniejsze, im większe było odczuwalne lokalne zagrożenia dla danej grupy mieszkańców. Podkreśla to fakt, że na proces kształtowania świadomości ekologicznej wpływa miejsce zamieszkania. Z reguły powstawała ona najszybciej na obszarach zdegradowanych, pod wpływem obserwacji skutków niekorzystnego oddziaływania przemysłu na środowisko naturalne²². Aktywność

17 L. Tuszyńska, *Świadomość ekologiczna społeczności lokalnych. Oczekiwania a rzeczywistość*, „Rocznik Świętokrzyski. Nauki Przyrodnicze”, seria B, 34 (2013), s. 152.

18 J. Nycz-Wróbel, *Świadomość ekologiczna społeczeństwa i wynikające z niej zagrożenia środowiska naturalnego (na przykładzie opinii mieszkańców województwa podkarpackiego)*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej. Ekonomia i Nauki Humanistyczne” 2012, nr 238, z. 19 (3), s. 64.

19 F. Sowa, *Świadomość ekologiczna i jej wpływ na ekologizację społeczeństwa i gospodarki*, „Rynek-Społeczeństwo-Kultura”, 2018, nr 4 (30), s. 37.

20 *Proekologiczne zarządzanie przedsiębiorstwem*, red. G. Kobyłko, Wrocław 2000; L. Tuszyńska, *Świadomość ekologiczna społeczności lokalnych. Oczekiwania a rzeczywistość*, s. 153.

21 J. Dulewicz, *Postawy i reakcje polskiego społeczeństwa wobec zanieczyszczenia środowiska naturalnego w kraju (1971-1989)*, „Polska 1944/45-1989. Studia i Materiały”, 2017, nr 15, s. 79-96.

22 Tamże.

Polaków na polu ochrony środowiska wzrastała ponadto w sytuacjach bezpośredniego zagrożenia skutkami zanieczyszczenia ekosystemu. Środowiskowy wymiar jakości życia ma swoje bezpośrednie przełożenie na codzienne życie mieszkańców, stąd – jak się wydaje – najczęściej przykładów inicjatyw podejmowanych na rzecz środowiska naturalnego można odnaleźć wśród działalności społeczności lokalnych (m.in. wiejskich czy osiedlowych)²³. Płaszczyzna lokalna działań prośrodowiskowych obejmuje zatem postawy małych społeczności, które dotyczą problemów zanieczyszczenia środowiska w miejscu ich zamieszkania – osiedlu mieszkaniowym czy też pojedynczej wsi. Jednocześnie należy podkreślić, że postawy wpisujące się w tę płaszczyznę są reprezentowane najliczniej.

4. Kobiety podejmujące aktywność na obszarach wiejskich

Niekwestionowaną rolę kobiety jako stymulatora przemian na obszarach wiejskich zaczęto zauważać, a następnie analizować stopniowo ich wpływ na rozwój społeczno-ekonomiczny, w okresie po urynkowieniu polskiej gospodarki, zwłaszcza po 2004 roku, tj. po wejściu Polski do Unii Europejskiej. Samej zaś sytuacji kobiet poświęcono wiele opracowań zarówno krajowych, jak i unijnych, zmierzających m.in. do uwzględnienia potrzeb kobiet w instrumentach wsparcia rolnictwa i rozwoju obszarów wiejskich w nowej perspektywie finansowej wspólnej polityki rolnej²⁴. Diagnozowano zwłaszcza potrzeby w zakresie wsparcia rozwoju aktywności społeczno-zawodowej kobiet w celu pełniejszego wykorzystania posiadanego przez nie kapitału intelektualnego, uruchomienia zasobu pracy kobiet poza rolnictwem oraz wzrostu ich zaangażowania w szeroko rozumiany rozwój obszarów wiejskich²⁵. Stwierdzono, że kobiety stanowią niekwestionowaną bazę zarówno w zakresie inicjowania rozwoju, jak i gwaranta jego stabilności. Dobitnie podkreśla ten fakt stwierdzenie Anny Zachorowskiej-Mazurkiewicz: „kiedy instytucje przestają

23 E. Sidorczuk-Pietraszko, *Wdrażanie koncepcji zielonej gospodarki w regionach Polski*, Białystok 2020.

24 Por. Konsorcjum Badawcze Focus Group, *Sytuacja kobiet w rolnictwie i na obszarach wiejskich. Specyfika, standardy, parytety i oczekiwania*, raport z badań, marzec 2012, oprac. W. Durka, P. Klimek, S. Kołodziejczak i in., <https://open.icm.edu.pl/server/api/core/bitstreams/3bb7ddb8-5b45-44ee-9893-3912bcb4f839/content> [dostęp: 1.06.2024]; N. Rękas, *Przedsiębiorczość kobiet jako odpowiedź na wyzwania współczesnego rynku pracy*, w: *Demograficzne uwarunkowania rozwoju gospodarczego*, red. A. Rączaszek, Katowice 2012 (Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Wydziałowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach), s. 203-211.

25 *Analiza społeczno-gospodarcza wraz z diagnozą obszarów interwencji EFS. Raport końcowy*, red. M. Zub, Warszawa 2020, https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/media/98143/Analiza_spolgosp.pdf [dostęp: 1.06.2024].

działać, lukę po nich zapełniają kobiety, w ten sposób zapewniając przetrwanie rodzinom i całemu społeczeństwu”²⁶.

Podejmowanie aktywności społeczno-ekonomicznej przez kobiety na wsi jest tym bardziej godne uwagi, że w porównaniu z miastami obszary wiejskie w Polsce charakteryzuje niższa wartość współczynnika feminizacji (tj. na 100 mężczyzn przypada tu 101 kobiet, w miastach jest to 111,2, a w skali całego kraju 107,1)²⁷. Ponadto w strukturze aktywności ekonomicznej ludności (mierzonej m.in. wskaźnikami zatrudnienia, aktywności zawodowej oraz stopą bezrobocia) zarówno w miastach, jak i na obszarach wiejskich, przeważa aktywność mężczyzn nad kobietami²⁸. Aktywność zawodową kobiet kształtują głównie trzy czynniki, tj. poziom wykształcenia, posiadanie dzieci (i ich wiek) oraz miejsce zamieszkania²⁹. Wyrazem tego w praktyce jest m.in. fakt, że kobiety z wyższym wykształceniem są zwykle częściej i dłużej aktywne zawodowo (w 2018 roku niemal 90% z wykształceniem wyższym albo pracowało, albo poszukiwało pracy). Dla obszarów wiejskich ważnym czynnikiem jest jednak również posiadanie dzieci (przy czym wpływ ten zależy z jednej strony od liczby dzieci i wieku najmłodszego z nich, z drugiej – od możliwości przeniesienia przynajmniej części funkcji opiekuńczych na podmioty otoczenia społecznego, w tym żłobki i przedszkola). Jak podają badania GUS, nieodpłatną pracę na rzecz gospodarstwa domowego kobiety w Polsce wykonują półtora raza dłużej niż mężczyźni, tj. 4 godz. 33 min dziennie wobec 2 godz. 48 min pracy wykonywanej przez mężczyzn³⁰. To jeden z powodów, dla którego mieszkanki dużych miast są znacznie częściej aktywne zawodowo niż ich kobiety z małych miast i obszarów wiejskich.

Z wymienionymi wcześniej czynnikami aktywności, już nie tylko zawodowej kobiet, wiąże się jeszcze jedna stymulanta, tj. zadowolenie z życia na wsi. Okazuje się, że większość (80%) badanych kobiet uważa wieś za satysfakcjonujące miejsce zamieszkania, którego nie chciałyby zmienić³¹. W uzasadnieniu respondentki wskazywały, że zależy im

26 K. Leśniewicz, *Kobiety w zastępstwie państwa. Płeć ma znaczenie także w ekonomii*, [wywiad], „Gazeta Prawna”, 8.03.2019, <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/artykuly/1401963,anna-zacharowska-mazurskiewicz-o-plci-w-ekonomii.html> [dostęp: 28.12.2023].

27 GUS, *Informacja o wstępnych wynikach Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań*, Warszawa 2021, <https://stat.gov.pl/spisy-powszechne/nsp-2021/nsp-2021-wyniki-wstepne/informacja-o-wstepnych-wynikach-narodowego-spisu-powszechnego-ludnosci-i-mieszkan-2021,1,1.html> [dostęp: 1.06.2024].

28 GUS, *Aktywność ekonomiczna ludności Polski – 2 kwartał 2023 r.*, Warszawa 2023, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rynek-pracy/pracujacy-bezrobotni-bierni-zawodowo-wg-bael/aktywnosc-ekonomiczna-ludnosci-polski-2-kwartal-2023-roku,4,51.html> [dostęp: 1.06.2024].

29 I. Magda, *Jak zwiększyć aktywność zawodową kobiet w Polsce*, „IBS Policy Paper”, 1 (2020), https://ibs.org.pl/app/uploads/2020/01/IBS-PP-01-2020_PL.pdf [dostęp: 29.12.2023].

30 K. Leśniewicz, *Kobiety w zastępstwie państwa. Płeć ma znaczenie także w ekonomii*.

31 *Sytuacja kobiet na wsi*, 12.08.2020, <https://www.bnpparibas.pl/repozytorium/komunikaty/kobiety-agrobiznesu-maja-moc> [dostęp: 1.06.2024].

na kontakcie z naturą, poczuciu bezpieczeństwa czy możliwości wypoczynku na świeżym powietrzu. Niedogodnościami mieszkania na wsi są dla nich m.in. gorszy niż w mieście dostęp do sieci gazowej czy kanalizacyjnej, możliwości podnoszenia kwalifikacji i wykształcenia dorosłych, możliwości studiowania, dostęp do kultury i rozrywek czy korzystania z obiektów sportowych i rekreacyjnych.

Statystyki wskazują, że średni wiek mieszkanki polskich obszarów wiejskich to 39,7 lat³². Przekłada się to na reprezentowane przez nie wartości:

- rodzina (dobro rodziny, jej trwałość, bezpieczna sytuacja materialna najbliższych oraz więzi emocjonalne łączące członków rodziny);
- misja społeczna (chęć niesienia pomocy, kooperacja i relacje międzyludzkie);
- wartości związane z przywództwem i decyzyjnością oraz pracą zawodową i rozwojem³³.

Wartości te sprawiają, że kobiety ze zdwojoną energią i przekonaniem podejmują działania na rzecz zapewnienia zdrowych i przyjaznych warunków rozwoju własnych rodzin również w obszarze ochrony środowiska przyrodniczego. Konkluzje taką zawierał już raport z 1995 roku pt. *Kobiety, ekologia i nowe wzory konsumpcji*, zgodnie z którym troska kobiet o środowisko naturalne stanowi pochodną wyznawanych przez nie wartości rodzinnych (innymi słowy: czyste, bezpieczne środowisko oznacza właściwe warunki rozwoju dla rodziny) i społecznych³⁴. W raporcie stwierdzono ponadto, że spojrzenie na problemy środowiska oraz ekologię właśnie z punktu widzenia kobiet jest niezwykle cenne – kobiety powinny być włączane w rozwiązywanie problemów związanych z ochroną środowiska m.in. poprzez uczestnictwo w wytyczaniu polityki racjonalnego gospodarowania środowiskiem naturalnym i jego ochrony, a w efekcie powinny współdecydować we wszystkich sprawach i na wszystkich poziomach, tj.: lokalnym, krajowym i międzynarodowym.

Podobnych konkluzji dostarcza raport „*Green Generation*”. *Wspólnie na rzecz Ziemi*³⁵.

32 GUS, *Obszary wiejskie w Polsce w 2020 r. = Rural Areas in Poland in 2020*, Warszawa 2022, https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5507/2/5/1/obszary_wiejskie_w_polsce_w_2020_r_pl.pdf [dostęp: 1.06.2024].

33 A.J. Parzonko, A. Sieczko, K. Krzyżanowska, *Postawy kobiet wobec życia i aktywności zawodowej na obszarach wiejskich*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, 25 (2023), nr 1, s. 180-191.

34 *Kobiety, ekologia i nowe wzory konsumpcji*, materiały z konferencji zorganizowanej przez Społeczny Komitet Organizacji Pozarządowych, Pekin 1995 – Warszawa, 13-14 marca 1997, https://www.karat.org/pliki/wp-content/uploads/2016/06/Kobiety_ekologia_i_nowe_wzory.pdf [dostęp: 1.06.2024].

35 *Raport „Green Generation”. Wspólnie na rzecz Ziemi*, styczeń 2020, https://eizba.pl/wp-content/uploads/2020/01/GreenGeneration_WspolnieNaRzeczZiemi.pdf [dostęp: 1.06.2024].

5. Postawy kobiet wobec ochrony środowiska – wyniki badań

W badaniu udział wzięło 148 kobiet z obszaru całego kraju o zróżnicowanym wieku. Wśród respondentek dominowały panie z dwóch grup wiekowych, tj. w wieku 31-40 oraz 41-50 lat (łącznie 89,6% badanych), trzecią co do wielkości grupę stanowiły ankietowane w wieku powyżej 51 lat (26,4% ogółu badanych), najmniejszą – w wieku 21-30 lat (zaledwie 4%).

Zgodnie z założoną strukturą arkusza badawczego respondentki w pierwszej kolejności poproszono o opinię na temat aktualnego stanu środowiska naturalnego w miejscu swojego zamieszkania (tabela 1).

Tabela 1. Ocena stanu środowiska naturalnego dokonane przez respondentki

Aktualny stan środowiska naturalnego w miejscu zamieszkania	%
Działania związane z poprawą stanu środowiska naturalnego zachodzą, jednak są w mojej opinii zbyt wolne, a przez to niewystarczające	40,5
Dostrzegam liczne problemy w tym zakresie, które należałoby jak najszybciej rozwiązać	37,2
Stan środowiska naturalnego wymaga natychmiastowych działań zarówno oddolnych, jak i zintegrowanych z władzami lokalnymi/regionalnymi/centralnymi	17,6
Środowisko naturalne jest zachowane dla przyszłych pokoleń i zabezpieczone przed negatywnymi wpływami z zewnątrz	3,4
Nie wiem, trudno powiedzieć	1,3

Źródło: badania własne.

Okazało się, że w zdecydowanej większości badane kobiety dostrzegają poprawę stanu środowiska naturalnego, ale w ich opinii zmiany te zachodzą zbyt wolno (40,5%). Wynika to z faktu występowania licznych problemów w tym zakresie, które należy jak najszybciej rozwiązać (37,5%). Zaledwie kilka z badanych wskazało, iż w ich okolicy zamieszkania i prowadzonej działalności środowisko naturalne jest obecnie w bardzo dobrym stanie.

Wobec znacznego stopnia świadomości stanu środowiska naturalnego w najbliższym otoczeniu respondentki zapytano o działania w zakresie ochrony przyrody, jakie ich zdaniem powinny zostać podjęte w najbliższym czasie (tabela 2).

Tabela 2. Działania w zakresie ochrony środowiska niezbędne do realizacji z punktu widzenia respondentek

Działania w zakresie ochrony środowiska	%
Działania edukacyjne, skutkujące zwiększeniem świadomości ekologicznej	84,5
Segregacja i przetwarzanie odpadów, np. poprzez upcykling (nadawanie rzeczom nowego przeznaczenia i funkcji)	72,3
Należy zwiększyć dbałość i tereny zielone (np. ograniczyć wycinki lasów, zalesiać, dbać o wody gruntowe)	71,6
Działania na rzecz ograniczenia produkcji odpadów	66,2
Promocja odnawialnych źródeł energii	48,0
Modyfikacja i egzekwowanie przepisów związanych z ochroną środowiska	34,5
Rozwój transportu zbiorowego	33,1
Inne	14,9

Źródło: badania własne.

Zdaniem większości badanych najważniejszym działaniem, jakie należy podjąć w celu zapewnienia ochrony środowiska, jest edukowanie przyczyniające się do wzrostu świadomości ekologicznej (84,5% wskazań), a także zwiększenie nacisku na właściwą segregację i przetwarzania odpadów (72,3%), dbałość o tereny zielone (71,6%) czy też ograniczenie odpadów (66,2%). Warto zauważyć, że wszystkie te działania mają znaczną siłę sprawczą już na poziomie jednostkowym, co wydają się doceniać respondentki – z założenia działające na swoim terenie na rzecz aktywizacji społeczno-ekonomicznej obszarów wiejskich. Następnie wymieniono działania znajdujące się w gestii organów administracji samorządowej różnego szczebla lub przez nie promowanych. Były to: upowszechnianie odnawialnych źródeł energii, modyfikacja i egzekwowanie przepisów prawa związanych z ochroną środowiska czy też rozwój transportu zbiorowego (odpowiednio 48%, 34,5% oraz 33,1% wskazań).

W dalszej części badania zapytano respondentki o zmiany w środowisku naturalnym, jakie dostrzegają w najbliższej okolicy (tabela 3).

Tabela 3. Zmiany w środowisku naturalnym dostrzegane przez respondentki

Zaobserwowany rodzaj zmiany w środowisku naturalnym	%
Śmieci w lasach	90,5
Mniej wody w zbiornikach	72,3
Zanieczyszczenie powietrza	50,7
Zanieczyszczenie wód	48,0
Gwałtowne zmiany pogody	43,2
Zmiany klimatu	36,5

Źródło: badania własne.

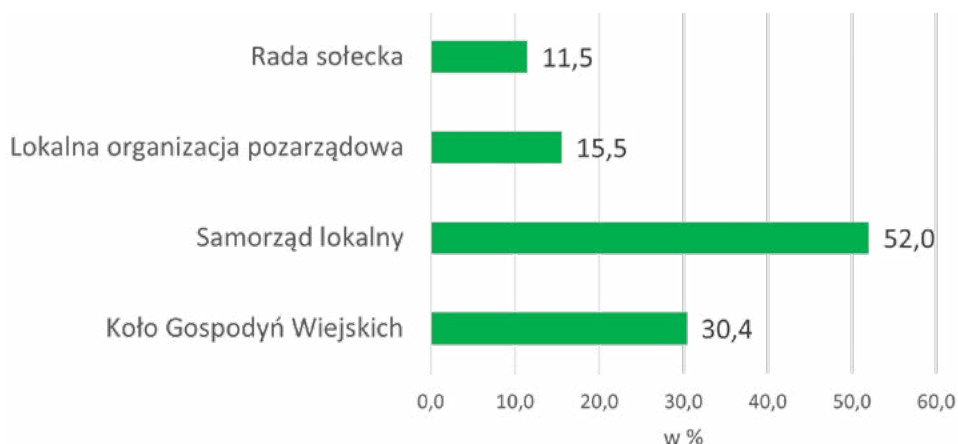
Wśród najczęściej obserwowanych zmian znalazły się zarówno te bezpośrednio spowodowane przez mieszkańców okolic (np. rosnąca ilość śmieci w lasach, na którą wskazało ponad 90% badanych), jak i te będące długoterminowym skutkiem działalności człowieka niekoniecznie związanej z miejscem zamieszkania (wskazano tu przede wszystkim na problem malejącego poziomu wód w zbiornikach naturalnych, zanieczyszczenia powietrza i wody) oraz ich konsekwencje w postaci gwałtownych zmian klimatu czy pogody.

Mając na uwadze fakt wcześniejszej aktywności badanych kobiet na rzecz poprawy sytuacji w miejscu zamieszkania w różnych jej wymiarach, zapytano respondentki, czy podjęły lub zamierzają podjąć działania na rzecz ochrony środowiska. Większość z nich odpowiedziała, że już aktywnie działa w tym zakresie (60,1%), ponadto co trzecia z badanych (35,1%) zamierza takie działania podjąć w przyszłości.

Działania kobiet związane z ochroną środowiska na poziomie lokalnym zwykle były prowadzone we współpracy z określonymi podmiotami administracji samorządowej różnego szczebla lub we współpracy z organizacjami pozarządowymi (il. 1).

Il. 1. Współpraca respondentek z organizacjami administracji samorządowej i pozarządowymi na rzecz ochrony środowiska.

Źródło: badania własne.

Najczęściej partnerem działań na szczeblu lokalnym okazywały się władze samorządowe (samorząd lokalny – 52,0% wskazań), koła gospodyń wiejskich, których badane panie były na ogół członkiniami (30,4%), ale także lokalne organizacje pozarządowe (15,5%). Znacznie rzadziej kobiety wskazywały na współpracę z radami sołectkimi (11,5% wskazań), co często znajdowało uzasadnienie w lokalnym konflikcie pomiędzy „męską” radą

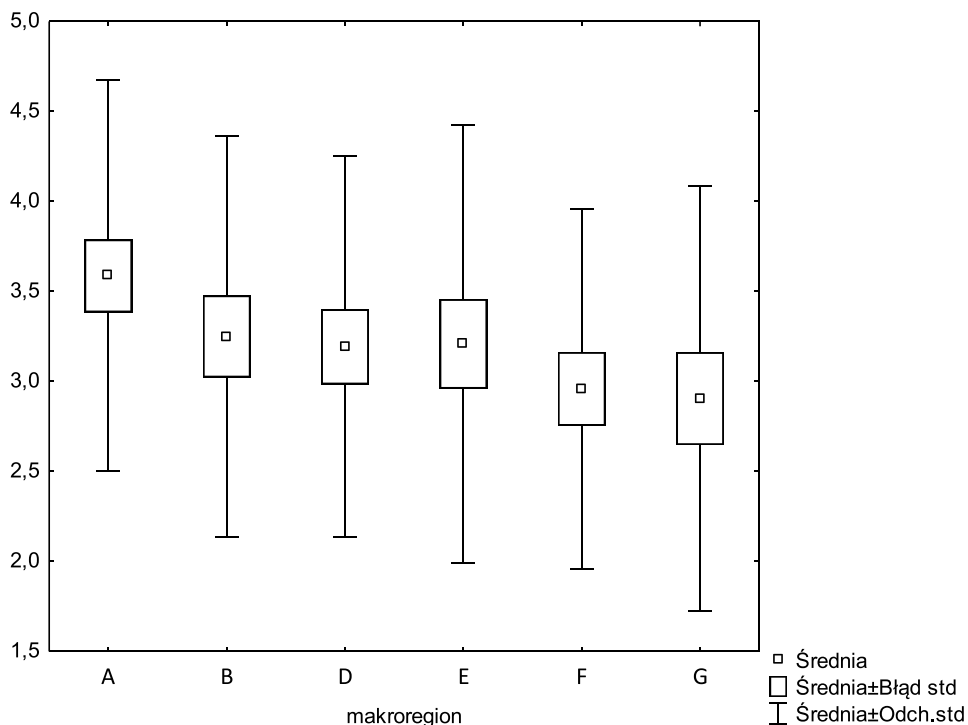
sołeczką a „kobięcym” aktywem, co opisują m.in. Małgorzata Marks-Krzyszowska i Jarosław Linka³⁶.

Ostatnią kwestią poruszoną w badaniu była ocena podejmowanych działań w zakresie ochrony środowiska naturalnego w miejscu zamieszkania respondentek. W tak sformułowanym pytaniu zastosowano pięciostopniową skalę Likerta. Zdecydowana większość ankietowanych działania dotyczące ochrony środowiska ocenia jako raczej pozytywnie (43,2%) i zdecydowanie pozytywnie (8,1%), co wydaje się być dobrą prognozą w badanym zakresie. Jednocześnie co czwarta z respondentek oceniła sytuację jako raczej negatywną, a 15,5% kobiet wskazało wariant odpowiedzi „nie wiem, trudno powiedzieć”, co potwierdza zróżnicowanie zarówno zainteresowania kwestiami ochrony środowiska na szczeblu lokalnym przez respondentki, jak i różny stan jego ochrony.

Interesujących spostrzeżeń odnośnie do postaw kobiet związanych z ochroną środowiska dostarcza ich analiza z perspektywy makroregionów (il. 2). Wykazano, że najwyżej działania w zakresie ochrony środowiska naturalnego oceniły panie zamieszkujące makroregion północno-zachodni (3,59). Najniżej stan działań w tym zakresie oceniły natomiast panie z makroregionu wschodniego (2,90) oraz województwa mazowieckiego (2,96).

W celu sprawdzenia, czy otrzymane średnie w układzie makroregionów istotnie się różnią, przeprowadzono test ANOVA Kruskala-Wallisa. Otrzymane wartości testu $H = 6,6715$ oraz poziom prawdopodobieństwa testowego $p = 0,352$ nie dają jednak podstaw do stwierdzenia, że widoczne na il. 2 różnice w ocenie są istotne statystycznie.

36 M. Marks-Krzyszowska, J. Linka, *Idea współzarządzania – szansa czy ograniczenie uczestnictwa publicznego kobiet na wsi*, „Acta Universitatis Lodzianensis. Folia Sociologica”, 2019, nr 68, s. 81-91.

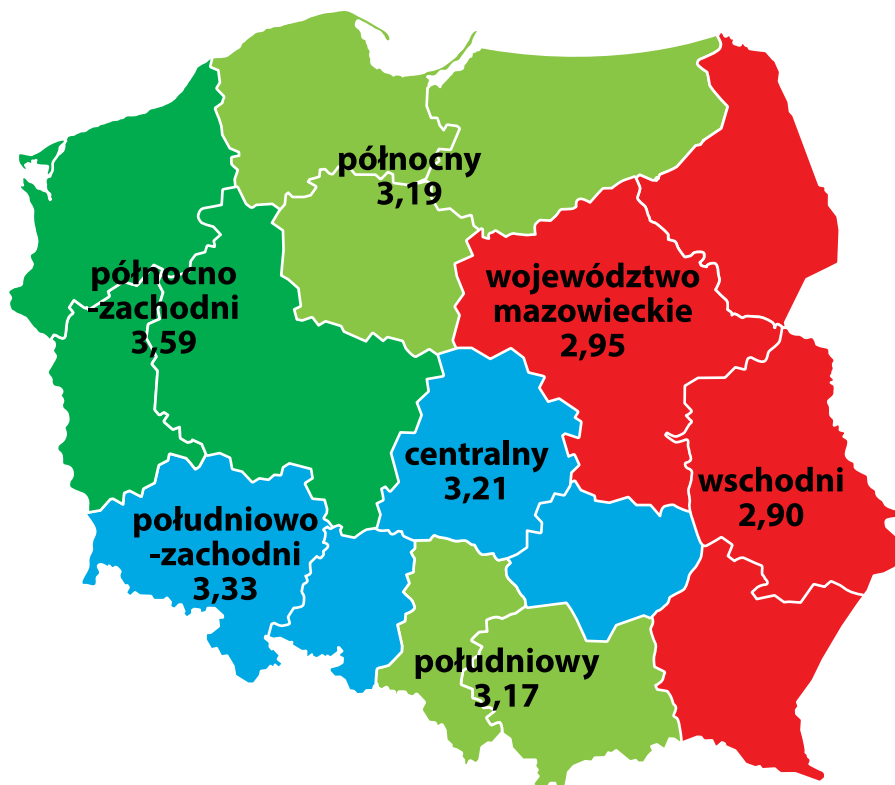

Il. 2. Ocena działania w zakresie ochrony środowiska naturalnego w miejscu zamieszkania dokonana przez respondentki – perspektywa makroregionów.

* A – makroregion północno-zachodni; B – makroregion południowo-zachodni; C – makroregion południowy; D – makroregion północny; E – makroregion centralny; F – makroregion województwo mazowieckie; G – makroregion wschodni.

Źródło: badania własne.

Jak wspomniano wcześniej, test statystyczny nie potwierdził istotnego zróżnicowania postrzegania podejmowanych działań w analizowanym zakresie. Jednakże szybka analiza danych wykazała, że badane makroregiony można pogrupować na cztery homogeniczne grupy (il. 3). Do grupowania wykorzystano średnią i odchylenie standardowe. W pierwszej grupie znalazł się makroregion północno-zachodni, w drugiej, charakteryzującej się wartościami wyższymi od średniej – makroregion południowo-zachodni oraz makroregion południowy, w trzeciej (o wartościach poniżej średniej) – makroregion północny i południowy. Ostatnią, czwartą grupę stworzyły makroregiony o najniższych wartościach, tj. makroregion wschodni oraz makroregion województwo mazowieckie.

Il. 3. Przestrzenne zróżnicowanie oceny działań respondentek w zakresie ochrony środowiska naturalnego w miejscu zamieszkania – perspektywa makroregionów.

Źródło: badania własne.

Podsumowanie i wnioski

W artykule zaprezentowano wyniki badań dotyczące stanu ochrony środowiska na poziomie lokalnym oceniane z punktu widzenia specyficznej grupy społecznej, jaką są kobiety zaangażowane w działania na rzecz aktywizacji społeczno-ekonomicznej swojego miejsca zamieszkania. Otrzymane wyniki pogrupowano z punktu widzenia znajomości problemu ochrony środowiska naturalnego oraz analizowano je w układzie makroregionów. Okazało się, że respondentki w swej większości są ważnymi obserwatorkami zmian, jakie zachodzą w ich otoczeniu, uważają ponadto, że istnieje wiele kwestii problematycznych w tym zakresie, które wymagają szybkiej interwencji, same zaś optują za przyspieszeniem działań na rzecz ochrony środowiska, jak również za zwiększeniem ich zakresu. Dostrzegają również potrzebę podejmowania inicjatyw

oddolnych, w czym zresztą same aktywnie uczestniczą za pośrednictwem organizacji, do których należą (koła gospodyń wiejskich, lokalne grupy działania itp.), lub indywidualnie. Wśród działań, jakie panie inicjują i prowadzą na poziomie lokalnym, najczęściej znajdują się te nawiązujące do znanych w kraju, ale wykorzystywanych w stopniu niewystarczającym, tj. zwiększenie edukacji oraz praktyki w zakresie segregacji i przetwarzania odpadów na poziomie gospodarstwa domowego lub lokalnie (*upcykling*, wymiana, oddawanie na rzecz potrzebujących). Ponadto wskazują na znaczenie lokalnego „zaopiekowania się” terenami zieleni wokół budynków użyteczności społecznej (szkoły, remizy, świetlice itp.), ale również wokół własnych siedlisk. Ta grupa działań wydaje się być z jednej strony łatwa w realizacji, z drugiej – mająca duży niewykorzystany wciąż potencjał, a jednocześnie wciąż zbyt mało postulowana i promowana na szczeblu lokalnym, czego dowodzi zdefiniowana liczba zagrożeń powodowanych bezpośrednio przez współmieszkańców (np. rosnąca ilość śmieci w lasach) oraz będących efektem bezrefleksyjnej działalności człowieka wykorzystującego lokalne zasoby przyrodnicze (problem malejącego poziomu wód w zbiornikach naturalnych, zanieczyszczenia powietrza i wody, wycinanie lasów).

Interesującym spostrzeżeniem wynikającym z badań jest fakt zróżnicowania aktywności kobiet na rzecz ochrony środowiska naturalnego w ujęciu makroregionów. Jak się wydaje, jest on adekwatny zarówno do stopnia zagrożenia środowiska, jak i aktywności społeczno-ekonomicznej obszarów wiejskich w danym makroregionie.

Bibliografia

OPRACOWANIA

- Analiza społeczno-gospodarcza wraz z diagnozą obszarów interwencji EFS. Raport końcowy*, red. M. Zub, Warszawa 2020, https://www.funduszeuropejskie.gov.pl/media/98143/Analiza_spolgosp.pdf [dostęp: 1.06.2024].
- Bołoz W., *Aksjologiczne podstawy integralnej ochrony środowiska przyrodniczego i ludzkiego*, „*Studia Ecologiae et Bioethicae*”, 4 (2006), s. 113-120.
- Ciszek M., *Środowisko człowieka i jego bezpieczeństwo. Zarys koncepcji bezpieczeństwa środowiskowego (ekologiczno-zdrowotnego) (w kręgu interdyscyplinarnej filozofii postrzegania środowiska)*, „*Międzynarodowe Studia Społeczno-Humanistyczne Humanum*”, 2019, nr 32 (1), s. 3-8.
- Dhenge S.A., Ghadge S.N., Ahire M.C. i in., *Gender Attitude Towards Environmental Protection. A Comparative Survey During COVID-19 Lockdown Situation*, „*Environment, Development and Sustainability*”, 24 (2022), no. 12, s. 13841-13886, <https://doi.org/10.1007/s10668-021-02015-6>.
- Dulewicz J., *Postawy i reakcje polskiego społeczeństwa wobec zanieczyszczenia środowiska naturalnego w kraju (1971–1989)*, „*Polska 1944/45-1989. Studia i Materiały*”, 2017, nr 15, s. 79-96.

- Golan Z., *Postawy psychologiczne wobec ochrony środowiska*, „Studia Ecologiae et Bioethicae”, 2 (2004), nr 1, s. 729-733.
- Grabowska G., *Europejskie prawo środowiska*, Warszawa 2001.
- GUS, *Aktywność ekonomiczna ludności Polski – 2 kwartał 2023 r.*, Warszawa 2023, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/rynek-pracy/pracujacy-bezrobotni-bierni-zawodowo-wg-bael/aktywnosc-ekonomiczna-ludnoscipolski-2-kwartal-2023-roku,4,51.html> [dostęp: 1.06.2024].
- GUS, *Informacja o wstępnych wynikach Narodowego Spisu Powszechnego Ludności i Mieszkań*, Warszawa 2021, <https://stat.gov.pl/spisy-powszechne/nsp-2021/nsp-2021-wyniki-wstepne/informacja-o-wstepnych-wynikach-narodowego-spisu-powszechnego-ludnoscii-mieszkan-2021,1,1.html> [dostęp: 1.06.2024].
- GUS, *Obszary wiejskie w Polsce w 2020 r. = Rural Areas in Poland in 2020*, Warszawa 2022, https://stat.gov.pl/files/gfx/portalinformacyjny/pl/defaultaktualnosci/5507/2/5/1/obszary_wiejskie_w_polsce_w_2020_r_pl.pdf [dostęp: 1.06.2024].
- GUS, *Ochrona środowiska 2022*, Warszawa 2022, <https://stat.gov.pl/obszary-tematyczne/srodowisko-energia/srodowisko/ochrona-srodowiska-2022,1,23.html> [dostęp: 1.06.2024].
- Jakubowska A., *Ochrona środowiska – aspekty prawne zagadnienia*, „Mazowsze. Studia Regionalne”, 2008, nr 1, s. 109-127.
- Kaczmarczyk B., *Współczesny wymiar zagrożeń naturalnych*, „Kultura Bezpieczeństwa. Nauka – Praktyka – Refleksje”, 2014, nr 15, s. 113-124.
- Kielczewski D., *Ekologia społeczna*, wyd. 2 zm., Białystok 2001.
- Komorowska K., *Świadomość ekologiczna górali podhalańskich a ich postawy wobec Tatrzańskiego Parku Narodowego*, „Studia Regionalne i Lokalne”, 2000, nr 4, s. 133-151.
- Konsorcjum Badawcze Focus Group, *Sytuacja kobiet w rolnictwie i na obszarach wiejskich. Specyfika, standardy, parytety i oczekiwania*, raport z badań, marzec 2012, oprac. W. Durka, P. Klimek, S. Kołodziejczak i in., <https://open.icm.edu.pl/server/api/core/bitstreams/3bb7ddb8-5b45-44ee-9893-3912bcb4f839/content> [dostęp: 1.06.2024].
- Kopczewski M., *Kształtowanie świadomości ekologicznej – formą edukacji na rzecz bezpieczeństwa*, „Przegląd Naukowo-Metodyczny. Edukacja dla Bezpieczeństwa”, 2011, nr 4, s. 89-97.
- Krupa J., Mantaj A., Koszelnik P., *Wybrane aspekty problematyki ochrony środowiska w ocenie respondentów*, „Czasopismo Inżynierii Łądowej, Środowiska i Architektury”, 34 (2017), z. 64, s. 121-141, <https://doi.org/10.7862/rb.2017.235>.
- Lemańska A., *Postawa człowieka wobec przyrody a skuteczność ochrony środowiska*, „Teologia i Moralność”, 11 (2016), nr 1 (19), s. 7-16.
- Magda I., *Jak zwiększyć aktywność zawodową kobiet w Polsce*, „IBS Policy Paper”, 1 (2020), https://ibs.org.pl/app/uploads/2020/01/IBS-PP-01-2020_PL.pdf [dostęp: 29.12.2023].
- Manzanal R.F., Rodríguez Barreiro L.M., Casal Jiménez M., *Relationship between Ecology Fieldwork and Student Attitudes Toward Environmental Protection*, „Journal of Research in Science Teaching”, 36 (1999), no. 4, s. 431-453.
- Marks-Krzyszowska M., Linka J., *Idea współzarządzania – szansa czy ograniczenie uczestnictwa publicznego kobiet na wsi*, „Acta Universitatis Lodziensis. Folia Sociologica”, 2019, nr 68, s. 81-91.
- Momsen J.H., *Gender Differences in Environmental Concern and Perception*, „The Journal of Geography”, 99 (2000), no. 2, s. 47-56.

- Myers S.S., Patz J.A., *Emerging Threats to Human Health from Global Environmental Change*, „Annual Review of Environment and Resources”, 34 (2009), no. 1, s. 223-252, <https://doi.org/10.1146/annurev.enviro.033108.102650>.
- Nycz-Wróbel J., *Świadomość ekologiczna społeczeństwa i wynikające z niej zagrożenia środowiska naturalnego (na przykładzie opinii mieszkańców województwa podkarpackiego)*, „Zeszyty Naukowe Politechniki Rzeszowskiej. Ekonomia i Nauki Humanistyczne” 2012, nr 238, z. 19 (3), s. 63-76.
- Parzonko A.J., Sieczko A., Krzyżanowska K., *Postawy kobiet wobec życia i aktywności zawodowej na obszarach wiejskich*, „Roczniki Naukowe Stowarzyszenia Ekonomistów Rolnictwa i Agrobiznesu”, 25 (2023), nr 1, s. 180-191.
- Paśko I., *O świadomości ekologicznej*, w: *Z teorii i praktyki edukacji dziecka. Inspiracje dla nauczycieli przedszkoli i klas I-III szkoły podstawowej*, red. K. Gąsiorek, Kraków 2011, s. 127-142.
- Popiel H., Koziara M., *Zagrożenia dla środowiska naturalnego w związku z prowadzeniem działalności gospodarczej*, „Nowoczesne Systemy Zarządzania”, 7 (2012), nr 1, s. 29-46, <https://doi.org/10.5604/18969380.1159223>.
- Prandecki K., Sadowski M., *Międzynarodowa ewolucja ochrony środowiska*, Warszawa 2010.
- Proekologiczne zarządzanie przedsiębiorstwem*, red. G. Kobyłko, Wrocław 2000.
- Rękas M., *Przedsiębiorczość kobiet jako odpowiedź na wyzwania współczesnego rynku pracy*, w: *Demograficzne uwarunkowania rozwoju gospodarczego*, red. Andrzej Rączaszek, Katowice 2012 (Studia Ekonomiczne. Zeszyty Naukowe Wydziałowe Uniwersytetu Ekonomicznego w Katowicach), s. 203-211.
- Sidorczuk-Pietraszko E., *Wdrażanie koncepcji zielonej gospodarki w regionach Polski*, Białystok 2020.
- Sowa F., *Świadomość ekologiczna i jej wpływ na ekologizację społeczeństwa i gospodarki*, „Rynek Społeczeństwo-Kultura”, 2018, nr 4 (30), s. 36-38.
- Steele R., *Environmental Protection*, Bangkok 2010 (Reorienting Teacher Education to Address Sustainable Development. Guidelines and Tools).
- Sytuacja kobiet na wsi*, 12.08.2020, <https://www.bnpparibas.pl/repozytorium/komunikaty/kobiety-agrobiznesu-maja-moc> [dostęp: 1.06.2024].
- Takala M., *Environmental Awareness and Human Activity*, „International Journal of Psychology”, 26 (1991), no. 5, s. 585-597, <https://doi.org/10.1080/00207599108247146>.
- Tuszyńska L., *Świadomość ekologiczna społeczności lokalnych. Oczekiwania a rzeczywistość*, „Rocznik Świętokrzyski. Nauki Przyrodnicze”, seria B, 34 (2013), s. 149-160.
- Zatwarnicka-Madura B., *Wybrane aspekty ochrony środowiska a postawy konsumentów*, „Marketing i Zarządzanie”, 32 (2013), s. 287-297.

NETOGRAFIA

- Kobiety, ekologia i nowe wzory konsumpcji*, materiały z konferencji zorganizowanej przez Społeczny Komitet Organizacji Pozarządowych, Pekin 1995 – Warszawa, 13-14 marca 1997, https://www.karat.org/pliki/wp-content/uploads/2016/06/Kobiety_ekologia_i_nowe_wzory.pdf [dostęp: 1.06.2024].

Leśniewicz K., *Kobiety w zastępstwie państwa. Płeć ma znaczenie także w ekonomii*, [wywiad], „Gazeta Prawna”, 8.03.2019, <https://www.gazetaprawna.pl/wiadomosci/artykuly/1401963,anna-zacharowska-mazurskiewicz-o-plci-w-ekonomii.html> [dostęp: 28.12.2023].

Raport „Green Generation”. *Wspólnie na rzecz Ziemi*, styczeń 2020, https://eizba.pl/wp-content/uploads/2020/01/GreenGeneration_WspolnieNaRzeczZiemi.pdf [dostęp: 1.06.2024].